

Tóth Valéria

Archaizmusok és neologizmusok a magyar helynevekben

1. A nyelvi rendszer közismerten legmozgékonyabb, legváltozékonyabb részrendszere a szókincs. Ez részben a külső, idegen hatásokkal szembeni kisebb ellenállással (vö. BÁRCZI 1958: 3), részben pedig a rendszer nyitottabb jellegével (vö. BENKŐ 1988: 88) magyarázható. A szókincsnek mint nyelvi részrendszernek a változásra való erős hajlamától bizonyos értelemben függetlenül a rendszer elemei, azaz az egyes lexémák ugyancsak változékonyak — feltétlenül változékonyabbak, mint más részrendszerek tagjai —, ám a különböző szócsoportok, szóelemek változásérzékenysége korántsem egyforma. A tulajdonneveket a nyelvtörténetírás hagyományosan a szókincs kevésbé változékony, állandóbb rétegébe sorolja, megállapítva róluk, hogy “Nyelvtörténeti fejlődésük, hangtani, alaktani változásuk ugyan általában lassúbb ütemű a közszavakénál, de lényegében ugyanazon törvények szerint megy végbe” (BENKŐ 1967: 375). A tulajdonneveken belül a helyneveket — lévén az még a személyneveknél is lassabban változó elemcsoport — a szakemberek többnyire a szókincs leginkább konzervatív, leginkább archaikus rétegének tekintik (lásd mindehhez még HOFFMANN 1996: 113–4).

A helynevek archaikus voltára nemcsak általánosságban, hanem egy-egy hangtani vagy (főképpen) lexikai jelenség kapcsán is találunk utalásokat. BALOGH LAJOS az archaikus *ĕ*-zű hangalakú településneveket tekintette át Zala megyéből (1989). VÖRÖS OTTÓ néhány nyelvjárási lexémának (például a *börc* ’hosszanti dombél’ vagy a *mál* ’déli domboldal’ földrajzi köznévnék) mint régiségnek az előfordulását vizsgálta Vas megye földrajzi neveiben (1982). Ugyancsak a lexikális vonatkozásait emelte ki a helynévi archaizmusoknak HORVÁTH ANDREA a *ravasz* lexéma szóföldrajzi elterjedését kutatva (1987). Hangtani és lexikai archaizmusokat egyaránt említett BENKŐ LORÁND egy előadásában (1965): a csak helynevekben fennmaradt régi kihalt közszavak (például a *kerek* ~ *kerék* ’erdő’) vagy éppen régi jelentések (például a *nyír* helynevekbeli ’mocsár, ingovány’ jelentése) egyaránt előkerülnek ebben a munkában. A szerző ezeken túlmenően az archaikus hangtani forma fennmaradásának lehetséges okait is igyekszik írásában megvilágítani.

A helynevek archaikusságának a gondolata — mivel ezzel ellenkező véleményről nem tudok — úgy vélem, általánosan elfogadott tételnek tekinthető a magyar névtani-nyelvtörténeti szakirodalomban. Ám az is megállapítható, hogy

ez a tétel leginkább a kutatók intuícióján, illetve bizonyos névismeretén alapul. Igazolására, vagyis az archaikus vonások konkrét megnyilvánulásainak a bemutatására tudomásom szerint senki sem vállalkozott. A következőkben — ettől az ösztönzéstől is hajtva — arra teszek kísérletet, hogy a magyar helynevekben megmutatkozó nyelvi archaizmusokat s velük szorosan összetartozó jelenségeként a neologizmusokat lehetőség szerint rendszerbe foglalva feltárjam.

A helynevekben fellelhető archaikus vonások lexikai, alaktani, illetőleg hangtani természetűek egyaránt lehetnek. Minthogy mindegyik jelenség más-más elvek, eljárások alapján fedhető fel és ítéhető meg, ebben az írásomban közülük csupán az egyiket, a hangtani jelenségeket tekintem át alaposabban. Arra azonban, hogy a helynevek archaikus lexikai és alaktani jellemzőinek a feltárása során milyen nyelvi sajátosságokra érdemes figyelemmel lenni, álljon itt néhány példa és az általuk megjelenített néhány lehetséges vizsgálati szempont.

A helynevekben megmutatkozó nyelvi régiségek között kétségtelenül a *l e - x i k a i* értelemben vett archaizmusok a legszembetűnőbbek. “Vannak olyan magyar közszavak [...], melyeknek egykori meglétére kizárólag csak földrajzi nevekből tudunk következtetni, mert nyelvünkben való kipusztulásuk, elavulásuk oly korai időkben ment végbe, hogy a közszavakat bővebben közlő nyelvemlékek időszakát már nem érték meg, a névanyagban azonban mint relictumok gyakran máig megmaradtak.” (BENKŐ 1965: 72). A lexikai archaizmusok áttekintése elsősorban tehát a mára már kihalt, ám a helynevek által megőrzött szavak számbavételét, visszaszorulásának a nyomon követését és nyelvi jellemzőinek a bemutatását célozza. Vannak ezek között a nyelvi elemek között földrajzi köznevek (*aszó, gyűr, jó, ügy*), különféle foglalkozásnevek (*gajdos, horó, igríc*), népnevek (*korontár*), a gyepűvédelem szavai (*gyepű, korhány, lövér*) stb. A lexikai archaizmusok vizsgálata kapcsán szemlét kell tartanunk továbbá azon lexémák körében is, amelyek a helynevekben speciális, kihalt jelentésükben bukkannak fel (mint a ’templom’ jelentésű *egyház*, a ’falú’ jelentésű *sok*, az ’erdő’ jelentésű *kerek*, az ’átjáró a gyepűn’ jelentésű *kapu*, a ’rejtekhely’ jelentésű *rejtekek*, a ’róka’ jelentésű *ravasz* stb.). Számos közszavunk régebben lefolyt jelentésváltozásának a megrajzolásához is a helynevek segítenek hozzá bennünket. Ezek a valamely vonatkozásban archaikusnak számító lexémák mind-mind külön tárgyalást igényelnek, és a bemutatásuk során a hangalakai, a jelentésbeli változásukat éppúgy érinteni kell, mint azoknak a szemantikai mezőknek az összefüggésrendszerét, hálózatát, amelybe az egyes szavak beletartoznak.

A nevekben megőrzött elavult szavakhoz képest kevésbé látványosan tárulnak elénk a helynevekben az *a l a k t a n i* természetű archaizmusok. Közöttük viszonylagos gyakoriságuk miatt különös figyelmet érdemelnek a *-hida, -kuta* típusú birtokos személyjeles formák (például *Andráshida, Bánhida, Mórighida, Sopronkőhida; Gyulakuta, Orkuta, Vajdakuta* stb.), melyek településnévként ismeretesek. Az utótagok toldalékolása eltér a mai nyelvi formától, hiszen a *híd*

és a *kút* ma *hídja*, *kútja* formában veszi fel a birtokos személyjelet. Figyelmet kell továbbá szentelnünk egyes régi, a közszavak alkotásában is szerepet játszó képzésmódok helynevekbeli megőrződésére (például *Öttevény*, *Eresztvény*), illetőleg egyes, ma már a helynévképzésben szerepet nem játszó, azaz produktivitásukat veszített, ám a nevekben felbukkanó képzőkre (mint amilyen például a speciálisan csakis a helynevek alkotásában részt vevő, valamivel való ellátottságot kifejező -gy képző; vö. például *Kórógy*, *Halmágy*).

Az általam átvizsgált névanyag alapján úgy tűnik, a helynevekben legnagyobb arányban — s ugyanakkor leginkább elrejtve — h a n g t a n i természetű archaizmusokra bukkanhatunk. A magyar hangtörténeti szakirodalom közismert tétele, hogy a közszavak körében működő hangváltozási folyamatok a helyneveket sem hagyják érintetlenül. Ezzel a megállapítással általában egyet is érthetünk, ám nem árt hangsúlyozni, hogy olykor egy-egy helynév hangtete ellenáll a változásoknak, s archaizmusként őriz egy korábbi hangállapotot.¹ Ez az élő nyelvi anyagban is tapasztalható kettősség különösen szembetűnő a történeti adatokban: a helynevek még akkor is őrzik a *körtvély* vagy a *fizes* hangalakot, amikor az ugyanazon területre lokalizált nyelvemlékek folyó szövegben már *körte*, *körtvé*, *körtvéj*, illetőleg *fűz* hangalakban mutatják az említett szavakat (lásd BENKŐ, i. h.). Máskor azonban e jelenségnek éppen az ellenkezőjét tapasztaljuk: a helynév hangtete nagyon is fogékonyak mutatkozik egy-egy változás iránt, s a lexéma köznyelvi formájához (illetve presztízsváltozatához) képest újítást képviselő hangalakot visz tovább tulajdonnévként.

2. A helynevekben megmutatkozó archaikus, illetőleg neologikus hangtani jegyek konkrét bemutatása előtt szükségesnek látom e két terminusnak, azaz magának az archaizmusnak és a neologizmusnak mint jelenségnek a definiálását, elsősorban azért, mert a kérdést érintő szakemberek — kimondva, de leginkább kimondatlanul — többféle, közös nevezőre aligha hozható jelenséget értenek e fogalmak alatt.

Az a r c h a i z m u s fogalmát a nyelvészetben alapvetően kétféle értelemben használják: nyelvtörténeti, a nyelvi változásokkal kapcsolatos kategóriaként egyrészt, illetőleg egyfajta stiláris jelenségként, nyelvhasználati értékfogalomként másrészt. Nyelvtörténeti alapon szemlélve nyelvi archaizmuson egy adott nyelvi jelenség alakváltozatai közül a történetileg régebbi variánst, azaz egy megelőző állapot maradványát szokás érteni (lásd ehhez például BENKŐ 1988: 65). Meglétét a helynevek körében olyan jelenségek példázhatják, mint a *Csik-szereda* (1558: *Csik Szereda*), *Nyárádszereda* (1567: *Zereda*) településnevek:

¹ Erre BENKŐ LORÁND is utalt: "A tulajdonneveknek és a közszavaknak az alapvetően azonos törvények szerint való hangfejlődése természetesen nem mond ellent annak a ténynek, hogy a földrajzi tulajdonnevekben megőrződött közszavak általában archaikusabb hangtani arculatúak, mint az ugyanazon a területen élő, velük azonos közszavak." (1965: 73).

bennük ugyanis a *szerda* napnév — a *Szerdahely*-féle nevekkel: például *Szerdahely* (1334: *Zeredahel*), *Alsószerdahely* (1283: *Zeredahel*), *Drávaszerdahely* (1177/1500: *Zeredahel*), *Felsőszerdahely* (1263: *Zerdahel*), *Nyitraszerdahely* (1278: *Zeredahel*) stb. ellentétben — archaikus, a két nyílt szótagos tendencia működését megelőző *szereda* hangalakjában szerepel (a közszó szláv eredetű; vö. óe. szl. *srěda*).²

Nemcsak fejlődéstörténeti, rendszertani szempontból, hanem a névhasználók oldaláról, az ő attitűdjük figyelembevételével is meg lehet azonban közelíteni a problémakört. A névhasználók ugyanis “régies”-nek tekintenek minden olyan jelenséget, amely a mai köznyelvi használattól, az általuk ismert sztenderdtől eltérést mutat.³ Azaz: a *Parlag* ugyan történetileg elsődleges a *Pallag* (1323: *Parlag*), *Kóspallag* (1590: *Kósparlak*), *Rózsapallag* (1270/1409: *Parlag*) ~ *Parrag* alakokhoz képest, mégis ez utóbbiak minősülnek a névhasználók nézőpontjából régiesnek, mivel a sztenderd nyelvi *parlag*-tól különböznek. Ez a felfogás lényegében összhangban áll az ÉKsz.² archaizmus-meghatározásával is: a szótár ugyanis ’elavult vagy régies szó, kifejezés, alak, szerkezet’ jelentésben definiálja a fogalmat. Hasonlóképpen, azaz a jelenséget stiláris szempontból értékelve nyilatkozik az archaizmusról a NyKk. is. A helynevek archaikusságának általánosításban megfogalmazott (ám kifejtetlenül és definiálatlanul maradt) tétele mögött — benyomásaim alapján ítélve — ez utóbbi felfogás húzódnak meg valójában. Az ilyesfajta értelmezés lehetőségét nem utasítva ugyan el, a nyelvi-nyelvtörténeti vizsgálatokban magam termékenyebbnek a nyelvtörténeti értelemben alkalmazott archaizmus fogalmat tartom, s ilyen tartalommal kívánom a továbbiakban használni. Ebből pedig természetesen adódik az is, hogy a fentebb említett *Pallag* ~ *Parrag* változatokat — lévén nyelvtörténeti szempontból újítások — a *Parlag* formához képest *n e o l o g i z m u s o k n a k* tekintem.

A nyelvtörténeti értelemben vett archaizmust és neologizmust a szakirodalomban — látszólag ellentmondva történeti fogalom voltuknak — többnyire a szinkroniában szokás értelmezni, mégpedig a következőképpen. A szinkroniában az egymás mellett élő, lényegében azonos funkciójú elemek szinkrón variációknak minősülnek, ám a szinkrón variációk egymáshoz való kronológiai viszonyát (azaz azt, hogy közülük melyik az archaizmus, illetőleg melyik a neologizmus) természetesen csakis a történeti változások fényében lehet megállapítani. A szinkrón variációknak a sémája ebből a szempontból kétféle lehet: a) az egyik esetben a szinkroniában egyidejűleg létező variánsok egyike az előzmény, a má-

² A mai *Szerdahely* elnevezések a régiségben — amint ez az adatsorból is kiténik — ugyan csak *szereda* előtaggal álltak, a korai ómagyar korban a neologizmusnak számító *szerda* hangalak csupán néhány (nyugati és északi nyelvterületről való) helynév adatai között bukkan fel.

³ Arra, hogy bizonyos nyelvi jelenségek mai szemszögből archaizmusnak látszanak, pedig valójában neologizmusok, BENKŐ LORÁND is utalt a “Halotti beszéd” egyes szavai (többek között például az *urduŋg*, a *bulchaĐĐa* vagy az *angelcut*) kapcsán (1988: 73–4).

sika a következmény, azaz közöttük A – B viszony tehető fel, ahol az archaizmus és a neologizmus tehát szinkrón oppozícióban állnak egymással; b) máskor a két egymás mellett élő variáns egy kihalt előzményre megy vissza, azaz [C] – A ~ B viszonyt tehetünk fel, ahol A és B egyenrangú következmények, de a szinkroniában egymáshoz képest nem neologizmusok (sőt más viszonyításban sem), mivel nincs mellettük archaizmus (lásd ezekhez BENKŐ 1988: 65–6). A két jelenséget egy-egy példával szemléltetve: a) ha a szinkroniában egymás mellett él a *besenyő* és a *besnyő* variáns, akkor az előbbi — lévén a hangváltozás előtti fázis képviselője — az archaizmus, az utóbbi pedig — mivel benne a változás, a két nyílt szótagos tendencia működése megmutatkozik — a neologizmus; b) másrészt pedig a szinkroniában egyidejűleg létező *magyar* és *megyer* — minthogy azok egy kiveszett vegyes hangrendű (**modzseri*-féle) szóalaknak kétirányú hangrendi kiegyenlítődéssel létrejött egyenes folytatásai — szinkrón variációk ugyan, de nem neologizmusok, mivel az előzményük, a vegyes hangrendű forma kihalt.

Ehhez a gondolatsorhoz több megjegyzés is kívánkozik. Egyrészt ismét hangsúlyozom, hogy az archaizmust és a neologizmust történeti fogalomként értelmezem, tehát valamely nyelvi változás során a változási előzmény és következmény kapcsolataként. Úgy vélem, az előzmény–következmény, azaz az archaizmus–neologizmus viszony megítélésekor azt a szinkrón állapotot kell alapul vennünk, amelyben az adott oppozíció létrejött, illetve amelyben maga a változás zajlott, hiszen “mindennemű nyelvi változás, minden előzmény–következmény viszony egy időben, legalábbis a változás lezajlásának a kronológiai határain belül variációkkal jár együtt: az előzmény és a következmény s z i n k r ó n s z e m b e n á l l á s á t , e g y ü t t é l é s é t f e l t é t e l e z i . Az új tehát egy bizonyos ideig minden szinkrón állapotban csak a régi változata, nem teljes felváltója.” (BENKŐ 1988: 64). Mindebből azonban az is következik, hogy a történetiségben megragadható minden előzmény–következmény kapcsolatot mégsem tekinthetünk archaizmus–neologizmus megfelelésnek, hanem csak azokat, amelyek egyidőben léteznek. Ha nem így értelmeznénk e jelenséget, akkor olyan tágra nyitnánk a fogalom tartalmát, hogy bármely változáson átment jelenséget (például minden hangváltozás révén módosult szóalakot) neologizmusnak kellene értelmeznünk, s egy így felfogott fogalomnak nemigen lenne haszna a nyelvészeti vizsgálatokban.

Más oldalról is vet fel azonban gondokat az előzmény–következmény viszony értelmezése, mivel ez nyilvánvalóan csakis azonos nyelvi rendszerben ítélnélhető meg. A nyelvi rendszer fogalmát azonban ilyen értelemben sem könnyű meghatározni. A korábban bemutatott *Szereda* ~ *Szerda* névmegfelelések — mint láttuk — területi különbséget mutatnak: az erdélyi *Szereda*-k azonban természetesen nem előzményei a dunántúli és a felvidéki *Szerda*-knak, hiszen az eltérő alakok éppen azt mutatják, hogy a magyar nyelvterület különböző részein

egymástól függetlenül alakultak e névformák: az eredeti *Szereda* hangalakok egyes helyeken megőrződtek, máshol viszont nyelvi változáson mentek át. A magyar nyelv egésze szempontjából értékelve a változást, annak lefolyását az alábbiak szerint formalizálhatjuk: $A - A \sim B$.

Ilyen szélesebb horizonton szemlélve tehát a két egy időben előforduló alak mégiscsak a régebbi és az újabb változat viszonyát mutatja fel, noha az egyik közvetlenül nem vezethető le a másikból. A viszonyítás alapja ilyen esetben csakis egy általános nyelvtörténeti séma lehet, amelyet az itt vizsgált hangtani jelenségek terén az alábbiak szerint lehet felállítani. Bármely név vagy lexéma megítélésében első lépésként fel kell vázolnunk a lexéma hangtörténeti fejlődési sorát, azaz annak minden adatolható és adatokkal alá nem támasztható, de a hangtörténeti ismereteink által föltehető hangváltozatát fel kell fűznünk egy olyan fejlődési sorra, amely a legrégebbi hangalakoktól kezdve a napjainkban a köznyelvben és a nyelvjárásokban meglévő alakokra egyaránt tekintettel van. Az így kapott fejlődési sorban aztán már egyértelműen megállapítható, mely alak minősül archaikus és melyik neologikus hangtani jelenségnek. Egy példával megvilágítva: a *szántó* hangfejlődését — a történeti adatait fejlődési sorba rendezve — a következő séma szerint rekonstruálhatjuk:⁴

1002 e.		1109		1240 k.		1354
s©mtaŰ		Zamtov		Scamto		Zantho
szám tm Ű	>	számí	>	számte	>	szántó

Nem kell tehát mást tennünk a helynévi archaizmusok vizsgálata során sem, mint hogy az adott lexéma fejlődési sorával szembesítjük a helynevekben fellelhető hangalakokat, s azon belül határozzuk meg a státusukat, azaz — egyfajta összefoglaló dimenzionális megjelöléssel — a pontos **k r o n o l ó g i a i é r t é k ü k e t**. Egy-egy lexéma vagy helynév kronológiai státusa a nyelv valamely időszakában lényegében háromféle lehet: képviselhet **a r c h a i k u s**, **n e o l o g i k u s** vagy **n e u t r á l i s** értéket. Egy másik példával szemléltetve ezt: a *mogyoró* lexéma a helynevekben *monyoró* ~ *mogyoró* ~ *magyaró* változatokban bukkan fel. Ezeket az alakokat történeti sorba rendezve azt állapíthatjuk meg, hogy a variánsok közül a *monyoró* forma mutatja a legarchaikusabb kronológiai értéket, a *magyaró* a leginkább neologikus, a (jelen szinkroniájában neutrális értékkel bíró) *mogyoró* pedig archaikus a *magyaró*-hoz, de neologikus a *monyoró*-hoz képest. E példa egyben azt is mutatja, hogy — mint már szó volt róla —

⁴ Ez a diakrón változási sor természetesen erősen sematikus, és nem jelenti azt, hogy a szóalak változását ilyen mechanikusan, feltétlenül lineárisan kell elképzelni. Ebben a változási sorban ugyanis "az egyes fokozatok és azoknak egymáshoz való viszonya magától értetődően csak hozzávetőleges érvényességű, csupán a fejlődésvonal érzékeltetése érdekében áll ilyen »szigorú« rendben" (BENKŐ 1988: 43). Természetes ugyanis, hogy egy-egy szó, név esetében egyes fázisok kimaradnak, mivel a fejlődésük olykor átugrik egy-egy hangtörténeti mozzanatot.

az archaizmus és a neologizmus viszonyfogalom, hiszen értelmezése mindig attól függ, hogy milyen viszonyrendszerben mutatkozik meg az adott nyelvi jelenség.

A helynévi archaizmusoknak és neologizmusoknak — azaz a nevek kronológiai értékének — a vizsgálata során tehát a lexémák sztenderd alakját sem hagyjuk figyelmen kívül, hanem azt a történeti fejlődési sorba beágyazottan szemléljük, de természetesen nem úgy, mint a nyelvi változások szükségképpen végső fázisát. Kitétetett szerepet a mai nyelvi formák vizsgálata során úgy kaphat, hogy a vele együtt, változatként előforduló alakok fejlődésbeli helyzetét a sztenderdhez képest célszerű meghatározni. A nevekben felbukkanó alakváltozatokra nem úgy tekintek tehát, hogy ami a helynevekben a sztenderdtől eltérő jelenség, az csakis archaizmus lehet (mint ahogyan ezt a beszélők nyelvtudata gyakran sugallja, és a szakirodalomban is számos értelmezésben jelentkezik), hanem úgy, hogy az efféle másság mögött kétfajta jelenség húzódhat meg: az ilyen forma valóban lehet mint maradványjelenség archaikus hangalak, azonban képviselheti ennek éppen az ellenkező pólusát, az újítást is.

3. Az archaizmus–neologizmus problémát az alábbiakban lényegében elvi síkon próbálom megragadni: a konkrét névpéldák elemzése révén ugyanis e jelenségek általános jellemzőit, típusait kívánom elsősorban feltárni. Nyilvánvaló, hogy az archaizmusok és a neologizmusok vizsgálata a magyar nyelvterület különböző részeinek helynévrendszereire vonatkoztatva is igen eredményes és tanulságos lehetne, erre azonban itt nem vállalkozhatom. A vizsgálathoz ezért olyan korpuszt volt célszerű választani, amely egyrészt a magyar helynévkincs egészét jól reprezentálja, másrészt pedig történeti-etimológiai szempontból jól feldolgozott, megbízható forrásanyagot kínál egy ilyen speciális szempontú elemzéshez. Ehhez a legmegfelelőbb és a legkézenfekvőbb vizsgálati anyagot KISS LAJOS “Földrajzi nevek etimológiai szótára” (FNESz.) című munkája szolgáltathatta, amely a mai magyar helynévkincs (azon belül is főképpen a településnév-állomány) meghatározó, legismertebb részét öleli fel. S minthogy az adatokat mindezek okán kizárólagosan e munkából merítettem, a betűhív névadatok közlésekor eltekintek a forrásmegjelöléstől.

A helynevek kronológiai értéke legkönnyebben azokban a nevekben vizsgálható, amelyek közszói lexémákat tartalmaznak. Ezt elsősorban az magyarázza, hogy e nyelvi elemcsoport történetileg többnyire gazdagon adatolható, s e történeti adatok lehetővé teszik a hangfejlődési folyamatok minél pontosabb felvázolását. Archaizmusokkal és neologizmusokkal bármilyen lexémacsoportban találkozhatunk ugyan, mégis vannak olyan szó kategóriák, amelyek — lévén a helyneveket alkotó szókincs jellegzetes elemei — különös gazdagsággal szolgáltatják a hangtani változatok példáit: a növény- és állatnevek, a földrajzi köznevek, a nép- és a foglalkozásnevek vagy az építményeket jelentő szavak említhetők meg főleg ezek sorában. Mellettük azonban tárgyalok olyan helyneveket is, amelyek sze-

mélynévi elemeket tartalmaznak, mégpedig elsősorban olyanokat, amelyeknek személynévként vagy a belőlük alakult helynévként ugyancsak gazdag az adatltsága, s így esetükben szintén jó lehetőség kínálkozott a történeti fejlődésről hiteles felvázolására. Elvileg természetesen nemcsak az itt említett névcsoportokban vizsgálható a helynevek kronológiai értéke, ám más névtípusokban jóval több nehezítő körülménnyel kellene számolni, ezért az alábbiakban — lévén a céloom pusztán a jelenségek illusztrálása, és nem minden, e körbe vonható helynév felvonultatása — az elemzést csupán a fentiekre korlátozom.

Mint ahogy hangtani régiségek és újítások alapszavakban és képzős származékokban egyaránt előfordulnak a helynevekben, szükségesnek látom mindkét morfológiai kategória bemutatását. Az alapszóban felbukkanó jelenségeket az alábbi szisztéma szerint látszik célszerűnek felvázolni: 1) az azonos lexémát tartalmazó helynevek a szó fejlődési sorában a sztenderddel azonos forma mellett ahhoz képest archaikus és neologikus hangalakot egyaránt őriznek; 2) a sztenderd forma egy a történeti sorban régebbi fejlődési fokot képviselő változattal él együtt a helynévkincsben; 3) a sztenderd forma egy történetileg újabb változattal, azaz egy neologikus alakkal alkot szinkrón variációt. Arra is találhatunk példákat, hogy akár archaizmusból, akár neologizmusból egyszerre több is akad egy-egy névcsoportban. A képzős alakokban található archaizmusokat és neologizmusokat az egyes képzők szerint haladva (ám az alapszavak esetében alkalmazott rendhez is valamelyest igazodva) igyekszem bemutatni, a különböző képzők által vonzott hangalaki jellemzők ugyanis részben eltérő természetűek lehetnek. Tisztában vagyok természetesen azzal, hogy az itt bemutatott variációs lehetőségek még tovább bővülnének, ha a jelenleg választottnál nagyobb vagy más természetű névkorpusz segítségével tekinteném át a kérdéskört. Ez a fajta esetlegesség azonban a jelenség lényegét nemigen érinti.

4. A vizsgált névkorpusz alapján úgy tűnik, nem túl gyakori jelenség, de kétségtelenül előfordul az, hogy az egyazon lexémából magyarázható helynevek hangtestében a köznyelvvel megegyező forma mellett archaizmusok és neologizmusok egyaránt megőrződtek. A *mogyoró* növénynévnek — amint erre már fentebb is utaltam — többféle hangalakját is megtaláljuk a helynevekben: az etimológiailag elsődleges *monyoró* formát tükröztető, azaz archaizmusnak tartandó *Monyoród* (1394: *Monorod*), *Monyorókerék* (1221/1240/1774: *Monyorókerék*), *Monyorósd* (1330/1477: *Monyorus*) nevek éppúgy vannak a mai magyar helynévrendszerben, mint a köznyelvi *mogyoró* hangalakot mutató változatok: *Mogyoród* (1235: *Monoroud*), *Mogyorósbánya* (1269/1294: *Munoros*), *Tapoly-mogyorós* (1318: *Monorous*), *Tisza-mogyorós* (1297: *Monoros*), illetőleg a köznyelvinél nyíltabb *magyaró* formát, vagyis lényegében neologizmust mutató *Magyaró* (1228: *Mogorreuu*), *Magyarókeréke* (1437: *Monyorokerek*), *Óri-magyarósd* (1270/1329/1355: *Monorosd*), *Pusztamagyaród* (1214: *Moghorod*),

Sajómagyarós (1235–70/1355: *Monyoros*), *Szászmagyarós* (1391: *Monyoros*) nevek.⁵

A közszavak etimológiájának a tisztázatlansága ugyancsak megnehezítheti vagy adott esetben egyáltalán nem is teszi lehetővé annak a megítélését, hogy a helynevekben fennmaradt többféle alakváltozat közül történeti szempontból melyik tekinthető az archaikus s melyik a neologikus hangállapot őrzőjének. Az ismeretlen eredetű 'gödör, R. barlang' jelentésű *üreg* (vö. TESz.) lexémát őrző helynevek hangalaki eltéréseiről emiatt csak a következőket jegyezhetjük meg. A köznyelvvel azonos *üreg* hangalakot tükrözőtő helynevek mellett: mint amilyen például a szlovákiai *Üreg* (1268: *Iregh*), a szó illabiális *ireg* változatát mutató névalakokkal: például *Iregszemcse* (1387: *Irug*), illetőleg a labiális *ürög* variánsát őrző formákkal: például *Magyarürög* (1253: *Yrug*) vagy *Nagyürögd* (1273/1392/1477: *Ireg*, 1291–4: *Irugd*) egyaránt találkozhatunk. A történeti adatok alapján talán az illabiális *ireg* változatot tarthatjuk elsődlegesnek, s vélhetően az *ürög* forma jelent meg legkésőbb. Az *ireg* > *üreg* ~ *irög* (ennek létezésére lásd a fenti történeti adatokat) > *ürög* diakrón változási sort azonban az etimológia bizonytalanságainak a fényében legalábbis kérdésesnek kell minősítenünk.

5. Az előbbinél jóval gyakoribb, tipikusabb jelenségnek tűnik az, hogy egy adott lexémának a köznyelvi hangalakja mellett egy történetileg régebbi variánsa is fennmaradt néhány helynévben. A sztenderd forma és archaikus előzménye alkot szinkrón variációt például a *bükk*, a *dió*, az *éger*, az *eper*, a *hárs*, a *szeder* és talán a *bodza* növénynevet, a *hölgy* és az *ölyv* állatnevet, a *mocsolya* földrajzi köznevet, az *esztergár* és a *tárnok* foglalkozásnevet, az *akol* építményt jelölő lexémát, illetőleg a *Battyán* és a *Karácsony* személynevet tartalmazó helynevekben. Mindegyik itt szereplő példában — a történeti folyamatot tekintve — a sztenderddel megegyező forma a neologikus hangalak képviselője is egyben.

A *dió* növénynévnek a korai ómagyar korban általános, archaikus *gyió* hangalakját őrzi ma is a Somogy megyei *Gyugy* (1238: *Gyog*), a baranyai *Gyód* (1511: *Gyod*) névforma, illetőleg a romániai *Algyógy* (1291/1320: *Gyog*) és *Felgyógy* (1410: *Felgyogy*) helynevek utótagja. Az utóbbiak közelében fekvő *Diód* régi adatai (1264: *Gyog*) ugyanilyen hangalakra mutatnak, ám ez esetben a közszót érintő hangváltozásokat (a *gy* > *d* depalatalizációt) a helynév hangteste is követte.⁶

⁵ A helynevek hangtestében bekövetkező hangváltozásokat természetesen ugyanúgy tekintem, mint a közszavak hangalaki módosulásait. A hangváltozások helynevekbeli lefolyásáról az érdeklődők részletesen tájékozódhatnak KISS LAJOS "Földrajzi neveink nyelvi fejlődése" (1995) című feldolgozásából, amely éppen az itt is alapként tekintett munkának, a FNESz.-nek a névkincse alapján készült, illetőleg névrendszertani monográfiám megfelelő, hangtörténeti témájú fejezetéből (TÓTH V. 2001: 67–121).

⁶ Meg kell ugyanakkor azt is jegyezni, hogy e nevek a köznapi nyelvtudat számára már elszakadtak a közszoói előzményüktől, archaikus voltak és származásbeli összetartozásuk így csupán a történeti adataikat és az etimológiájukat ismerő nyelvész számára nyilvánvaló.

A *Karácsony* személynévből (vö. 1211: *Karasun*) alakult helynevek részben *n*-es, részben *ny*-es szóvéggel szerepelnek a mai helynévrendszerben. A személynév alapszava, a *karácsony* közszó egy déli szláv, esetleg szlovák R. *kračunъ* átvétele lehet (vö. TESz.), amely szabályos hangváltozások (a szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldása, *u* > *o* nyíltabbá válás, illetve szóvégi *n* > *ny* palatalizáció) révén nyerte el a mai hangalakját. Helyneveink közül a *karácson* formát képviselők őrzik tehát az archaikus hangalakot: *Karácsonfalva* (1453: *Karachonfalwa*), *Karácsonmező* (1347: *Karachonmezew*), *Karácsond* (1323: *Karachund*), *Nyárádkarácson* (1444: *Karachonfalwa*), s velük szemben a *Mikékarácsonyfa* (1549: *Karachonfalwa*), *Tiszkarácsonyfalva* (1385: *Karachonfalva*) és a *Nagykarácsony* (1537: *Karachonzallas*) elnevezések tartalmazzák a neologikus, s egyúttal a köznyelvivel megegyező formát. A török eredetű *ölyv* madárnév helyneveinkben *ölyv* ~ *ölv* hangalakban egyaránt felbukkan: *Ölyvös* (1567: *Ewlwes*), *Nagyölyves* (1321: *Wlues*); *Ölved* (1463: *Elwed*), *Kisölved* (1293: *Vlued*). A közszó etimológiája (vö. tör. **iläg* > ősmagyar *iläŰ*; TESz.) az *l*-es változat elsődlegességét valószínűsíti, így a névpárok között az *Ölved*, *Kisölved* helynevek őrzik az archaikus hangalakot. Ugyanilyen megfelelést láthatunk a szláv eredetű *mocsolya* 'pocsolya; len- vagy kenderáztató' földrajzi köznév esetében is. A szó eredeti hangalakja valószínűleg a *mocsola* lehetett (vö. szl. *močilo*: TESz.), amelyet a *Macsola* (1327: *Machala*), az *Alsómocsolád* (1294: *Mocholay*) és a *Felsőmocsolád* (1229: *Muchula*) helynevek tartottak fenn. A *Mocsolya* (1363: *Machola*), *Erdőmocsolya* (1338: *Machala*), *Mocsolyás* (1221/1550: *Mochulas*) stb. nevek az újabb, szintén az *l* > *ly* palatalizációt követően létrejött hangalakot tartalmazzák.

Az *esztergár* ~ *esztergályos* szócsaládjának alapja a R. *esztergár* 'esztergályos' foglalkozásnév, ami egy szláv R. **strugarъ* szó átvételeként, s a szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldásával magyarázható. A későbbi alakváltozatok *l*, illetve *ly* hangja elhasonulás, majd palatalizáció eredménye (vö. TESz.). A helynévi előfordulásai a legkorábbi időkben kizárólag az *r*-es változatot mutatják, utóbb *ly*-es formákkal is találkozunk. A mai névrendszerben az archaikus alakot őrző *Nagyesztergár* (1270: *Wzturgar*) mellett a sztenderddel megegyező neologikus változat is felbukkan: *Alsóesztergály* (1243/1412: *Vzturgar*), *Esztergályhorvát* (1273: *Vzturgar*). A *hárs* fanév eredeti *h^{ms}* ~ *hás* alakja: *Némethásos* (1369: *Hassaas*), az ebből másodlagosan hangzóközi geminációval létrejött *hás-s(os)* forma: *Hásság* (1263: *Hassach*), *Hásságy* (1058 u./1300//1403: *Hashag*), illetőleg a *háss* elhasonulásának eredményeként magyarázható mai köznyelvi *hárs* hangalak: *Somogyhárságy* (1346: *Hassagh*) egyaránt fellelhető helyneveinkben. A *Zalahárságy* (1328: *Hassaagh*) névalakban a *h* inkább csak helyesírási archaizmus lehet, a nevet ugyanis a mai névhasználók *Háságy* formában ejtik (vö. ZMFN. 67).

Az *eper* növénynév régiségben általános *eperj* alakváltozatának *j* hangeleme etimologikus elem (a szó végén bekövetkező *-rk* > *-rŰ* > *-rj* hangváltozás⁷ eredménye), amely előbb mássalhangzós toldalékok előtt, majd az alapszóban magában is kiesett (vö. TESz.). Az *Eperjes* (1233: *Epuryes*), *Eperjeske* (1438: *Eperjes*), *Pozsonyeperjes* (1539: *Eperyes*) településnevekben azonban megmaradt az elsődleges forma, és emellett számos *Eperjes*-sel találkozhatunk a mai helynévgyűjteményekben is; vö. például: *Epërjes* hegy, barlang a Veszprém megyei Olaszfalu határában (VeMFN. IV, 119). S hogy ez a hangalak stabilan őrződik is a helynevekben, jól mutatja az a jelenség, hogy a mai köznyelvi *epres* változattal kizárólag az olyan újabb keletkezésű névalakokban találkozhatunk, mint a 19. század második fele óta adatolható *Epreskert* (1865: *Epreskert*) Tolna megyében, illetőleg a mai helynévtárakból ilyen alakokra ugyancsak szép számmal hozhatunk helyneveket: vö. például *Eprës-hegy* Veszprém határában (VeMFN. IV, 284). Itt kell kitérnünk a *szeder* szóból alakult helynevekre is, noha e lexéma *szederj* hangalakja feltehetően éppen az *eper* analógiás hatásának köszönheti (másodlagos) létrejöttét. Biztosan azonban nem állíthatjuk mindezt, lévén a *szeder* szócsaládjá ismeretlen eredetű. A *Szederjes* (1270: *Scederyes*), *Bégaszederjes* (1371–2: *Zederies*) helynevek archaikus volta a *Szedres* (1839: *Szedres*) névalakkal szemben csakis abban az esetben tehető tehát fel, ha a lexéma *szederj* hangalakja őrzi az elsődleges formát. Abban az esetben viszont (s talán ez a valószínűbb), ha a szó *j* hangeleme másodlagos, az említett helynévi alakok neologizmust képviselnek.⁸

A *hölgy* lexéma a régi 'hermelin' jelentésében bukkan fel a helynevekben, amint ez például egy a Bakonyban lévő várróm *Hölgykő* (1310: *Heulgku*, 1321: *Heugku*) megnevezésében látható. Az állatnév eredeti hangalakja azonban minden bizonnyal *hőgy* lehetett (vö. TESz.), így a *hőgyész*-ek 'királyi hermelinvadások' lakhelyeként ismert *Hőgyész* (1277: *Holges*), *Kemeneshőgyész* (1275 k.: *Helgez*) településnevek hangtani archaizmusokat őriznek. Érdeemes utalni ugyanakkor az említett helynevek régiségben általános hangalakjára: *hölgyész* ~ *hölgyész* hangzású adataik az *l* inetimologikus betoldódása nyomán létrejött másodlagos formára, azaz neologizmusra mutatnak a régiségben. Esetükben ugyanakkor az újítás maradt alul, s a két forma küzdelméből az archaikus került ki győztesen, jutott általánosan érvényre.

⁷ Az itt elmondottakat ugyan lényegében nem érinti, de jegyezzük meg: e változási folyamatban az *-rŰ* hangkapcsolat helyett az *-ré* feltételezését talán több érv (analóg hangváltozás) támogatja. A hangkapcsolat alakulásában persze többágú fejlődés is elképzelhető: az *-rk* > *-rg* > *-rŰ* > *-rj* hasonulási sor mellett az *-rk* > *rč* > *-ré* > *-rj* változás is bekövetkezhetett.

⁸ A *j* hang másodlagos bekerülése a növénynevekbe (különösen a fanevekbe) nem ritka a régiségben: *nyírjes*, *nyárjas*, *fűzjes* alakokra több ízben is ráakadhatunk az adatok között a korai ómagyar kor időszakában (például 1320: *Fizieschergeteg*, 1240 k.: *Naryhag*, 1603: *nyárjas*). Ezekben a lexémákban a *j* felbukkanása azonban általában időleges módosulást hozott, fennmaradt viszont máig például a *Nyírjes* (1325/347: *Nyres*) hegynévben.

A 'királyi ingóság őrzője, a begyűjtött termények gondozója, a pénzügyek kezelője' jelentésű *tárnok* foglalkozásnév eredeti hangalakja kétséget kizáróan *tavarnok* lehetett (vö. TESz.). A belőle alakult helynevek a régiségben részben ugyanilyen alakúak (lásd például a Pest megyei mai *Tárnok* 1259: *Tavarnuc* adatát), s közülük a Nyitra megyei *Tavarnok* (1235: *Taarnuk*) — bizonyára a vegyes szlovák–magyar lakosságú terület szlovák névhasználói révén — máig megőrizte ezt az archaikus formát.

A m. R. *akol* 'állatteleltető építmény' lexéma szláv eredetű: a magyarba valószínűleg a szln., szb.-hv. *okolъ* kerülhetett át 'karám' jelentésben (vö. TESz.). Zártabb hangalakját hangtani archaizmusként őrzi ma is a romániai *Nagyoklos* településnév (1377: *Aklus*, 1733: *Nagy-Oklos*). Az etimológiailag a *Botond* személynévvel összetartozó *Bottyán* (vö. 1349: *Bothan* szn.) személynévből magyarázható helynevek hangalakilag kétfélék lehetnek: az első szótagjukban zártabb vagy nyíltabb magánhangzót tartalmazók: *Órbottyán* (1388: *Battyán* [modernizált alak]), illetőleg *Battyán* (1332–7: *Bathian*), *Szabadbattyán* (1279/1402: *Bathyan*). Az előbbi történeti szempontból archaizmusnak, az utóbbiak neologizmusnak minősülnek.

A *bükk* fanév etimológiája tisztázatlan ugyan, ám ez a helynevekben megőrződött alakváltozatok időbeli viszonyának a megítélésében semmiféle nehézséget nem okoz. Ez a lexéma ugyanis az egész ómagyar kor folyamán — néhány kétes adatot nem számítva — kizárólagosan *bik* alakban bukkan fel, s ez nyomos érv emellett, hogy az *i*-s hangalakját tartjuk elsődlegesnek. A *bik* alakot őrző *Bikal* (1325: *Bykol*), *Bikszád* (1478: *Bykzad*), *Nemesbikk* (1292: *Byk*) stb. helynevek épp emiatt az archaizmus valószínű esetei között tarthatók számon. A lexémát ma labiális, a köznyelvvél megegyező *bükk* hangalakban tartalmazó helyneveket: például *Bük* (1271: *Byk*), *Bükkösd* (1542: *Bykesd*), *Nemesbük* (1513: *Byk*) a régiségben kivétel nélkül szintén *bik*-ként találjuk meg.⁹

Az *éger* fanév ismeretlen eredetű ugyan, de szókezdő magánhangzója elsődlegesen rövid lehetett (vö. TESz.), s a tő *egër* (~ *egör*) ~ *egrës* (~ *egrös*) változást mutatott, amit az *Eger* (régén *Egör*: 1067 k./1267: *Egur*), *Egres* (1191: *Egres*), *Egregy* (régén *Egrögy*: 1266: *Egrug*) stb. helynevek archaizmusként őríznek. Hosszú magánhangzós alakkal alig találkozunk a helynevekben: a köznyelvvél megegyező *éger* hangalakot mutató *Égerszög* (1321/1323: *Egurzek*) névalak kivételesnek számít.

Vannak olyan helynévcsoportok is, amelyek tagjainak a kronológiai értékét — az előbbieken említett etimológiai nehézségeken túl — egyrészt a hangtörténeti változások összetettsége, másrészt a fejlődési sor felvázolhatóságának a bizonytalansága miatt különösen nehéz meghatározni. Ez főleg akkor mutatko-

⁹ Különbség van továbbá a lexéma névvégi *k* elemének a hosszúságában is: e tekintetben ugyanis csak a rövid változat tűnik az archaikus állapot tükrözőjének.

zik meg, ha a névnek e fejlődési sor több tagjához is kapcsolható formája maradt fenn. A *bodza* növénynév szláv eredetű, s úgy tűnik, a magyarba kétféle szláv hangalakban is átkerülhetett: egyrészt az *-bje* gyűjtőnévképzős **bъzъje* alakban (a TESz. csak ennek az átvételnek a lehetőségét teszi fel), másrészt a képző nélküli **bъzъb* formában. A növénynév korai helynévi előfordulásai ugyanis mindkettőre szolgáltatnak adatokat. E lexéma régi *boz*, *buzja* változatát őrzi a *Fertőboz* (1281: *Bozyas*, 1283: *Buz*) helynév utótagja, a *Buziásfürdő* (1369: *Buzus*) előtagja, így ezek a mai *Bodzás* névalakhoz képest — ami a régiségben szintén *Bozjás*-ként is szerepelt (vö. 1474: *Bozyas*) — archaikus formák. Minthogy a szó fejlődési sora a (*boz* ~) *bozja* kiinduló hangalakból az adatokkal nem támogatható *bozza* hasonlított változaton keresztül az ebből affrikációval magyarázható *bodza* (a kiejtésben: *boddza*), illetve az elhasonulással alakult *borza* változatokig rajzolható meg, a *Magyarborzás* (1315: *Buzias*) nevet az előbb látott *Boz* ~ *Bozjás* névalakulatokhoz viszonyítva a sztenderd *bodzá*-val párhuzamosan alakult neologizmusnak tarthatjuk.

6. Az előbbi szócsoportok tagjai körében találjuk a legtöbb példát arra a jelenségre is, hogy a helynevekben egy-egy lexéma sztenderd formája mint hangtani archaizmus áll szemben az azt túlhaladó neologizmussal. A lexémák alapalakjában tapasztalható hangtani újításokra említhetjük példaként a *moha*, *tövis* növény-, a *bövény*, *varjú* állat-, a *besenyő* nép-, a *tolmács* törzs-, illetőleg a többféle értelmezési lehetőséget fölvető *dobos* lexémából vagy a *hid* földrajzi köznévből származó helyneveket. Többféle neologikus hangalakot tartottak fenn egyidejűleg a *hasadát*, *tarló*, *püspök* lexémából, valamint az *Ábrahám* személynévből való névformák.

A *varjú* állatnév *-s* képzős származékából többféle helynév alakult: a *Varjas* (1332–7: *Worias*) forma a köznyelvi hangalaknak megfelelő változat, a *Vargyas* (az Olt mellékvíze: 1635: *Vargias*, település Romániában: 1332–7: *Voygias*, 1499: *Wargyas*) abból — a népnyelvi *vargyú* formával egyetemben — affrikációval magyarázható neologizmus.

A *tövis* növénynévből származó *Tövis* (1293: *Thyues*) helynév mellett a szó régiségben keletkezett *tüis* hangalakja (vö. TESz. *tövis* és *tüiske*) is felbukkan mint neologizmus egy hegy neveként a Bakonyban: *Tüses* (1927: *Tüses*). A *v* (Ú) intervokalikussá helyzetű kiesése, az összeolvadó magánhangzók megrövidülése azonban a közszó hangtéstében csak átmenetileg eredményezett újítást.

A *besenyő* népnévet a *Besenyő*-féle helynevek sokasága őrzi: *Besenyő* (1432: *Besenuw*), *Besenyőd* (1214/1550: *Besenuw*), *Besenyőtelek* (1347: *Beseneutelek*) stb., ám felbukkan ez a lexéma *Besnyő*-ként is: *Besnyő* (1332: *Besenuw*), *Besnyőpetőfalva* (1254: *Besenuw*). Utóbbi hangalakot a két nyílt szótagos tendencia működése eredményezte, s az említett helynevek máig őrzik ennek a hangtani újításnak a nyomát.

A *moha* növénynevből *-i* képzővel alakult *Mohi* (1295: *Muhy*), illetőleg *Muhi* (1273: *Muhi*) helynevek régi adatai egyaránt *muhi* kiinduló alakra utalnak. És minthogy a közsót a magyar nyelvnek átadó régi déli szláv nyelvbéli forma ugyancsak felső nyelvállású rövid vokálisra mutat (vö. *mъchъ*: TESz.), az ezt megőrző *Muhi* változatot tekinthetjük archaikusnak, a nyíltabb magánhangzós *Mohi* formát pedig neologizmusnak. A hatodik besenyő törzs neve a magyarba a törökből vélhetően *td'lmač*, illetve esetleg *tulmač* alakban kerülhetett át (vö. TESz.), LIGETI emellett a *tolmač* hangalakban való átvételt is felteszi (honfoglalás utáni kun jövevényelemnek tekintve a lexémát; vö. 1986: 260–1). Az e népcsoport emlékét fenntartó helyneveink jórészt *tolmács* hangalakúak: *Tolmács* (1274: *Tulmach*), *Garamtolmács* (1075/+1124/+1217: *Talmach*), *Kistolmács* (1235: *Tolmac*). Az ennél nyíltabb magánhangzós *talmács* formát is megtaláljuk azonban a *Nagytolmács* (1265: *Tolmach*) településnévben. Történeti szempontból ez az alak tehát neologizmusnak minősül, fiatalabb lévén az előbbi változatnál. Többféle etimológiai előzményre is visszamehetnek a *Dobos*-féle helyneveink. A korábban általános vélekedésnek számító foglalkozásnévi (*dobos* 'dobolást végző személy; hírvívő') eredeztetést FEHÉRTÓI KATALIN cáfolta meggyőzően (1992), s helyette más magyarázatokat ajánlott. A legvalószínűbb, hogy egy a magyar nyelvbe közsóként átkerült *dob* 'tölgy' szóval hozhatók a *Dobos* névalakulatok kapcsolatba (s ily módon a fanévből *-s* képzővel alakult helyneveink népes táborába illeszkednek be). Fölvethető továbbá a személynévi származtatás lehetősége is: a régiségből ugyanis számos — valószínűleg szintén különböző eredetű — *Dubus*, *Dobos*, *Dobus* személynév adatolható (e magyarázatokhoz részletesen lásd FEHÉRTÓI 1992). A vélhetően elsődleges *dobos* hangalakot fenntartó helynevek: például *Felsődobos* (1193: *dobos*), *Nagydobos* (1219/1550: *Dubos*), *Pusztadobos* (1296: *Warosdobos*) mellett a nyíltabb magánhangzóval álló *Dabas* (1264/1466: *dobos*) névforma történeti szempontból tehát minden bizonnyal neologizmus lehet.

Az ótörök eredetű *bölény* állatnévből magyarázható *Belényes* (1291–4: *Bene-nus*) helynévben az illabiális elsőszótagi magánhangzó másodlagosan kialakult nyelvjárási vonás lehet, lévén a szó elsődlegesen — a lehetséges átadó nyelvi formákat tekintetbe véve — labiális elsőszótagi magánhangzót tartalmazó (vö. bask. *bülen*; TESz., illetve ugyanitt mély hangrendű, de minden esetben labiális magánhangzóval álló törökségi formák is). Az ugyanebből az etimológiai előzményből való *Bényes* (1349: *Belenus*) hangalakja méginkább eltávolodott az alapszavától.

Nagyon sajátosan alakult a helynevekbéli hangalakja a *hid* lexémának. Az alán eredetű jövevényelem föltehetőleg hosszú magánhangzós (*čld ~ *č#d) alakban került át a magyarba (TESz.). A mai köznyelvi formával megegyező hangalakját találjuk például a *Hídalmás* (1332–7: *Hydalmás*), a *Szamosborhid* (1399: *Borhyda*) és a *Székelyhid* (1278/1317//1401: *Zekwlhyd*) helynevekben. Rövid

magánhangzóval szerepel ugyanakkor a szabályos *hidas* képzős formát tartalmazó helyneveken túl a *Megyehid* (1217/1412: *Megehid*), az *Óhid* (1483: *Ohyd*), illetőleg — mintegy sajátos strukturális egységet alkotva — valamennyi *Hidvég* elő- és utótagot tartalmazó településnévben: *Hidvégardó* (1428: *Hydwegardow*); *Baranyahidvég* (1347: *Hydvyg*, 1903: *Baranyahidvég*), *Ipolyhidvég* (1252/1270: *Hydweg*, 1907: *Ipolyhidvég*), *Krasznahidvég* (1351: *Hydveg*, 1913: *Krasznahidvég*), *Rábahidvég* (1265: *Hydweg*, 1635: *Rabahidvegh*), *Sajóhidvég* (1261: *Hyd-uege*, 1493: *Sayohydwegh*), *Szabadhidvég* (1344: *Hydwegh*, 1922: *Szabadhidvég*).¹⁰ Minthogy területileg nagyon szétszórtnan fordulnak elő ezek a sajátos névalakulatok, nem annyira nyelvjárási sajátosságot gyaníthatunk az *i-s* formájuk mögött (noha erre néhány példában, mint a vasi *Megyehid* és a zalai *Óhid*, szintén gondolhatunk), hanem sokkal inkább a hivatalos helységnévadás következetes gyakorlatát: erre mutatnak a XX. század eleji helységnévtárak adatai is. Mindenesetre a megrövidült magánhangzót tartalmazó alakok a köznyelvi *hid* helyén feltétlenül neologikus vonásnak tekinthetők.

Nemegyszer arra is láthatunk példát a helynevekben, hogy egy adott lexémának a köznyelvi formához képest neologizmusnak számító hangalaki variánsaiból több is létezik. Ez utóbbiak lehetnek párhuzamos alakulásúak (azaz egyenrangú következmények, neologizmusok), de lehet közöttük archaizmus–neologizmus viszony is. A *hasad* ige régi *-át* képzős származéka a *hasadát* 'hasadék' földrajzi köznévi helynevekben bukkan fel: *Hasadát* (1278: *Hasadad*, 1456: *Hosdath*).¹¹ A korai ómagyar korban (a két nyílt szótagos tendencia működésének igen produktív időszakában) a szó második nyílt szótagbeli magánhangzójának a kiesése *hasdát* hangalakot eredményezett, amelyet a fenti helynév későbbi adata is jelez, és amelynek nyomát a *Hosdát* (1333: *Hasdath*), *Szamoshesdát* (+1236/1500 k.: *Hosdath*) helynevek ma is őrzik. Az előbbiben az elsőszótagi magánhangzó zártabb az elsődlegeshez képest, az utóbbiban pedig elhasonulás magyarázza a vegyes hangrendű forma létrejöttét. Eszerint a *hosdát* és a *hesdát* párhuzamos alakulású, egyenrangú neologizmusok, amelyek egy — az eredeti *hasadát*-hoz képest ugyancsak újítást (neologizmust) képviselő — *hasdát* hangalakból jöttek létre egy-egy hangtörténeti változás eredményeképpen.

A már említett *parlag* lexémához hasonlatos hangtani jelenséget tapasztalhatunk a török eredetű *tarló* 'szántóföld; learatott gabonaföld' földrajzi köznévi esetében is: a helynevekben ugyanis ennek hasonlóságot *tarró* és *talló* alakjait

¹⁰ E nevek hasonló struktúrájának a létrejötté minden bizonnyal a hivatalos helységnévadás tevékenységének lehet az eredménye: az elsődleges *Hidvég* helyneveket — a homonímiájukat megszüntetendő — többnyire víznévi (*Ipoly-*, *Kraszna-*, *Rába-*) előtaggal látták el a névrendező, talán a már korábban, a 15. században is meglévő *Sajóhidvég* modelljét felhasználva.

¹¹ A képzésmódjához lásd még a 'szakadék' jelentésű *szakadát* lexémát: *Oltszakadát*, *Mezőszakadát*.

párhuzamos neologizmusokként egyaránt fellelhetjük: *Tarrós* (1475: *Tarros*), illetve *Rostalló* (1682: *Ros tallo* < *rozstarló*).¹²

A *püspök* lexémát tartalmazó *Biharpüspöki* (1273/1392/1477: *Pyspuky*), *Sajópüspöki* (1263: *Pyspuky*) stb. nevek mellett a névbelseji összerántódás vagy az egyszerejtés más hangtani arculatot: *Piski* (1276: *Pyspuki*, 1342–82: *Pysky*), *Drávapiski* (1177/1500 k.: *Pyspeky*, 1472: *Pyzky*), *Püski* (1397/1629: *Piski*) névalakokat eredményezett. A történeti adatok egyértelműen jelzik, hogy a hangtörténeti változás föltehetőleg a *pispöki* (~ *pispēki*) > *piski* > *püski* sorral írható le. A sztenderd *püspöki* alakhoz képest mind az illabiális elsőszótagi magánhangzót mutató *piski*, mind az ugyanitt labiális magánhangzóval álló *püski* neologizmus, ám az utóbbi kettő bizonyára nem párhuzamos alakulású, hanem közöttük is archaizmus > neologizmus viszony áll fenn, s ebben a *püski* változat képviselheti az újabb hangalakot. Sajátos továbbá, hogy a *Püspöki* elsőszótagi *ü* hangeleméhez képest a *Piski* forma *i*-je ugyanakkor az elsődleges hangalakot őrző archaizmus. Megtörténhet tehát, hogy amennyiben egy lexémában több hangtörténeti változás figyelhető meg (mint itt a labializáció és a két nyílt szótagos tendencia), az egyik szempontjából a szóalak neologizmusnak, a másik szempontjából pedig archaizmusnak számít. Az archaizmus és neologizmus minősítést tehát mindig egy kiválasztott szempont szerint kell alkalmazni.

Az *Ábrahám* személynévből (vö. 1138/1329: *Abram*) alakult *Ábrahám* (1266: *Scent Abraam*), *Ábrahámfalva* (1427: *Abranfalua*), *Szentábrahám* (1332–7: *Sancto Abraam*) névformával szemben *Ábránfalva* (1496: *Abranffalwa*), illetőleg *Ábrány* (1320: *Abran*), *Bükkábrány* (1221/1550: *Abram*), *Nyírábrány* (1279/1325: *Abraam*) névalakokkal is találkozunk a mai magyar helynévrendszerben. Az utóbbi hangalakok létrejöttét a *h* (č) intervokális helyzetű kiesése, a két egymás mellé kerülő magánhangzó összeolvadása, illetőleg a szóvégi *m*-nek *n* ~ *ny*-nyé alakulása (analógiás változás, majd palatalizáció útján) eredményezte. Ezek az újítások a helynévhez kiindulásul szolgáló személynév *Ábrahám* alakját alapul véve neologizmusoknak minősülnek, egymáshoz való viszonyuk pedig az itt jelzett fejlődési sor alapján ítélni lehet. Tanulságos ugyanakkor a mai *Ábrahám*-féle helynevek hangalaki fejlődése: régi adataik között szép számmal találunk az előbb említett hangtani folyamatok eredményeként előállt, különböző hangfejlődési stádiumot képviselő alakokat (*Ábrtmm*, *Ábrám*, *Ábrán*). E nevek mai hangalakja ugyanakkor egyértelműen mutatja, hogy ezek a változások egy

¹² Látszólag ugyanilyen megoszlást mutatnak a szintén török eredetű *sarló* (vö. ótör. *šarld'ŭ ~ *šarla'ŭ) lexémát tartalmazó helynevek is: *Magyarsarlós* (1109: *Serlous*); illetőleg *Nagysalló* (1156: *surlou*), *Garamsalló* (1280: *Sorlou*), ahol a hasonulással létrejött *salló*-t szintén neologizmusnak kell tartanunk. A variációk lehetséges harmadik tagja, a *Sarród* településnév (1313: *Sorud*) ugyanakkor bizonytalan etimológiai előzményekre vezethető vissza, így az előbbi helynevek sorába nemigen illeszthető be. Ilyen okok miatt a *sarló* > *salló* a korábban tárgyalt kéttagú oppozíciót mutató lexémák közé sorolandó.

lehetséges fejlődési irányt jelentenek ugyan, a későbbi névhasználat azonban a személynév sztenderd alakjához tért vissza. Ezt a módosulást mindazonáltal a hivatalos névadás is befolyásolhatta (ehhez lásd MEZŐ 1999 is).

7. A képzős formákban az archaikus hangtani jellemzők, illetőleg a neologizmusok kétféle módon jelentkeznek. Az alapszóban bekövetkező változások eltávolíthatták ugyan az adott lexémát az etimológiai előzményétől, nemegyszer azonban az eredeti forma a belőle alakult képzős származékban (megőrzött régiségként, archaizmusként) felsejlik. Több ízben viszont azt tapasztalhatjuk, hogy egy-egy lexéma hangtaste éppen valamely képző hozzákapcsolása révén változik meg olyan módon, hogy elszakítja azt az alapszó köznyelvi alakjától, azaz neologizmus jön létre.

A *lapu* növénynév szláv eredetű (vö. összl. *lopuchъ*), s a magyarba átkerült hangalakja minden bizonnyal *lopuh* ~ *lapuh* lehetett, azaz a szó tartalmazott egy *h* (č) hangelemet, amit a helynévi előfordulásai, pontosabban azok korai történeti adatai jeleznek is: 1332: *Lapuhtw*, 1345: *Lapuhus*, *Lapuchus* stb. A mai magyar helynévrendszerben ez a közszó többnyire *lapu* alakban bukkan fel mind alapalakjában: *Lapupatak* (1521: *Lapwpathak*), mind képzős változataiban: *Alsó-lapugy* (1439: *Lapugh*), illetőleg a TESz. által idevont *Karancslapujtó* (1332: *Lapuhtw*) névformában. Az eredeti *h*-s hangalakot örzi azonban (archaizmusként) egy *-s* melléknévképzős származék: a Zempléni-hegységben egy hegyoldal *Lapuhas* elnevezése (1678: *Lapukas*, 1784: *Lapu has*). Az *-s* képző előtti pozícióban ugyanakkor neologizmusként nyíltabb tövégi magánhangzóra is bukkanhatunk: *Lapos* (1345: *Lapuhus*). A *lapu* növénynévből a fentebb látott *-s*, *-gy* képzők mellett — ha helyes a név idesorolása — a *-d* képző is létrehozott helynevet: *Magyarlapád* (1030–8/XV.: *Lapath*, 1177/1202–3/1337: *Lapad*). Ez a helynév hangtanilag több szempontból is elüt az előbb említett formáktól: a képző előtt nemcsak hogy alsó nyelvvállású magánhangzó szerepel benne, hanem annak hosszúsága is sajátos különállást mutat. A növénynévi alapszóhoz járuló *-d* képző előtt az *á* hangnak ugyanakkor olyan mérvű a dominanciája (mint azt alább látni fogjuk), hogy ez az analógiás hatás lehetőségét is felveti. Amennyiben a *Magyarlapád* helynév összetartozik a *lapu* növénynévvel, a *-lapád* utótagja hangtanilag ugyancsak neologizmusnak minősül.

7.1. Azokban a helynevekben, amelyekben az adott lexéma *-s* képzős formában szerepel, elsősorban a képző előtti tövéghangzó minőségében, ritkábban a többelseji magánhangzóban figyelhetjük meg az archaikus vagy kevésbé jellemző módon a neologikus vonást. Kisebb számuk okán itt az utóbbiakkal kezdem a bemutatást.

A tövégen álló magánhangzó zártsági fokában mutatkozik eltérés a régi 'gyepűkapu, gyepűtorlasz' jelentésű *kapu* lexémát tartalmazó *-s* képzős nevekben: az etimológiailag feltehetően elsődleges és a mai köznyelvi formával is megegyező

zártabb *kapus* hangalakot tartalmaznak a *Kiskapus* (+1263/1324/1580: *Kapws*), *Magyarkapus* (1282: *Kopus*), *Magyarkiskapus* (1483: *Magyerkyskapus*), *Mezőkapus* (1318: *Kopus Superior*), *Nagykapus* (1283: *Copus*) helynevek, a nyíltabb, újabb *kapos* formát láthatjuk viszont a *Kapos* víznévben (1009/+1205–35/1404: *Kopus*) és a *Nagykapos* (+1214/1334/1342: *Kopus*, 1566: *Nayg Kapos*) településnévben. Több helynévben találkozhatunk azzal a jelenséggel is, hogy *-s* képző előtti pozícióban a szóvégi hosszú magánhangzó szabálytalanul megrövidül. A *ráró* 'keresensólyom' vagy a *mogyoró* ~ *magyaró* etimológiailag elsődleges és ma is általános hosszú magánhangzójával szemben a *Rárosműlyad* (1321: *Raros*, 1327: *Rarous*) név előtagja, illetőleg a *Magyarosd* (1470: *Monyorosd*) neologikus hangtani jelleget tükröz. Sajátos kettősséget mutatnak ebből a szempontból a *berkenye* növénynév *-s* képzős helynévi származékát őrző helynevek is. Az *a-ra*, *e-re* végződő szavaink (például *fa*, *alma*, *kecske*, *körte*) szóvégi magánhangzója elsődlegesen hosszú volt — akár alapnyelvi, akár jövevénytől —, amely utóbb szabad szóvégen megrövidült (*fá* > *f^m* > *fa*, *^mlmá* > *^mlm^m* > *alma*, *kecské* > *kecskē*, *körtvély* > *körtē* > *körtē*), *-s* képző előtt azonban máig megőrződött a hosszú vokális (*fás*, *almás*, *kecskés*, *körtés*). A *berkenye* *-s* képzős származéka, a *berkenyés* helyneveinkben is megtalálható: például egy határrész nevéként Komárom megyében (1864: *Berkenyés*). A romániai *Berkenyes* (1332–5: *Bereknes*) településnév *-s* képző előtti rövid magánhangzója így sajátos (esetleg más *-s* képzős növénynévi helynevek: *Egres*, *Szederjes* stb. analógiás hatására keletkezett) neologizmus.

Az *-s* képző előtti tövégi magánhangzó különbsége eredményezett névhasadást¹³ az *ölyv* madárnévből alakult *Nagyölyves* (1321: *Wlues*), illetve az *Ölyvös* (1567: *Ewlwes*) helynevek között is. Minthogy a magyarba föltehetően *iläü* alakban került be, etimológiailag elsődlegesnek, s így megőrzött régiségnek az illabiális második szótagbeli magánhangzót gyaníthatjuk.

Az *-s* képzős lexémát tartalmazó nevekben nem csupán a képző előtti hang hordozhat archaikus vonást. A *Telekes* (1255/1371: *Telcus*) ~ *Telkesd* (1308/1585: *Thelukusd*), valamint az *Egeres* (1299/1300: *Egeres*) ~ *Egres* (1191: *Egres*) névpárok közül az előbbieket egy korábbi hangtani állapotot, a két nyílt szótagos tendencia működését megelőző hangalakot őriznek archaizmusként. A különböző alakváltozatok általában hosszabb időn keresztül való ingadozását jól szemlélteti, hogy a ma az archaikus hangalakot fenntartó *Telekes* 13. századi adata *Telkes*, a neologikus formát képviselő mai *Telkesd* a 14. sz. legelején még *Telekes* hangalakban fordul elő. Az *Egeres* ~ *Egres* különlegességét pedig az adja, hogy noha az *Egres*-hez képest az *Egeres* valóban archaizmus, az alapjukul szolgáló *éger* fanév *-s* képzős származékának a köznyelvi formája ugyanakkor

¹³ A terminushoz lásd KISS LAJOS 1995: 25, illetve részletesebben: 1994.

égeres. A három ma élő hangalaki variáns (a sztenderd közsói *égeres*, illetőleg a helynévi használatú *egeres*, *egres*) közül tehát az *égeres* képviseli az archaikus hangalakot. A belőle nyúlással magyarázható *égeres*, illetőleg a két nyílt szótagos tendencia eredményeként létrejött *egres* egyaránt neologizmus.

A *hód* állatnévből az *-s* képzővel alakult helynevek között a *hódos* forma: *Kishódos* (1316: *Hudus*), *Krassóhódos* (1332–7: *Hudus*), *Nagyhódos* (1316: *Hudus*), *Temeshódos* (+1256: *Hudus*) és a rövid magánhangzós *hodos* alakváltozat is gyakorta felbukkan: *Hodosfalva* (1496: *Hodos*), *Jákóhodos* (1291–4: *Hudus*), *Káptalanhodos* (1326: *Hudus*), *Nemeshodos* (1245: *Hodus*), *Székelyhodos* (1332–7: *Hudus*) stb. Minthogy etimológiai szempontból ez utóbbi tekinthető elsődlegesnek (a hosszú magánhangzó hangsúly okozta nyúlás eredménye), a *hodos* alakot tartalmazó helyneveket archaikusoknak minősíthetjük. A rövid magánhangzós forma egyébiránt csakis képzett alakokban jön elő a helynevekben; lásd még az előbbieken túl: *Hodász* (1286/1511: *Hudaz*).

7.2. Az *-i* képzős helynevekben megmutatkozó hangtani archaizmusok és neologizmusok létrejöttét az áttekintett helynevek körében minden esetben a két nyílt szótagos tendencia működése befolyásolta, s az előbbire a *telek* földrajzi köznévből, az utóbbira pedig a *német* népnévből, illetőleg a *Péter* személynévből az *-i* képzővel alakult helynevek példáját említhetjük.

A *telek* földrajzi köznév + *-i* helynévképző struktúrájú nevekben, névrészekben — az *-s* képző kapcsán tárgyalt *telekes* ~ *telkes* szópárhoz hasonlóan — *Telki* (1211: *Theluky*) ~ *Telki* (1198: *Telequi*), *Mezőtelki* (1291–4: *Teluky*) megoszlással találkozhatunk, s archaikusnak itt is a hosszabb változatot tarthatjuk.

A *német* népnév *-i* képzős származékaként magyarázható *Németi*-féle nevek: például *Németi* (1240/1244/1325: *Nemti*), *Hernádnémeti* (1325: *Harnadnympti*), *Sajónémeti* (1230/1285: *Nemty*), *Szatmárnémeti* (1270–2/1308: *Nymty*) stb. mellett ezzel azonos lexikális-morfológiai felépítésű, ám hangtanilag tőle elkülönült *Nemti* (1331/1374: *Némethy*) változatra is akadhatunk. Az utóbbival azonos hangszerkezetű *Lenti* (1237: *Nempty*) további hangfejlődés, elhasonulás eredménye. Mindkét utóbbi nevet (a köznyelvi formán hangtanilag “túllépett”) neologizmusnak minősíthetjük: a két nyílt szótagos tendencia (amely olyan nagy hatású volt a korai ómagyar korban, hogy — mint a fenti névadatok is mutatják — átmenetileg szinte valamennyi *-németi* nevünk hangtestét módosította), a *német* népnév köznévi használatú, hasonló felépítésű toldalékos alakjaiban (például *németé*) nem eredményezett változást, illetőleg — ha átmenetileg esetleg be is következett ilyen módosulás, bár erre utaló adatot nem ismerek — végleges hangalakot semmiképpen sem teremtett.

A *Péter* személynévből *-i* képzővel alakult helynevek ugyancsak kétféle hangalakban láthatók: a *Péteri* (1264 k.: *Petwry*, 1361: *Petry*) mellett jóval általánosabbnak látszik a két nyílt szótagos tendencia eredményeként létrejött *Petri* forma: *Hernádpetri* (1295/1346/1401: *Petry*), *Lövőpetri* (1212: *Petri*), *Mezőpetri*

(1316: *Mezeupetri*), *Sajópetri* (1317: *Petri*) stb. Neologizmusnak azért tekintem az utóbbi formákat, mert a mai köznyelvben a *Péter* személynévnek a hasonló szerkezetű, birtoklást kifejező származékaiban nem tapasztalható a második nyílt szótagbeli magánhangzó elmaradása, s egyúttal az elsőszótagi megrövidülése: a *Péteré* mellett **Petré* forma nem létezik. A *Petri* ily módon csakis egy korábbi hangfejlődési folyamat, azaz egy hangtani újítás maradványa lehet — a *Németi* ~ *Nemti* névpárhoz hasonlatosan — a helynevek mai hangalakjában. Nem szabad azonban említés nélkül hagynunk e névcsoport másik közös hangtani jellemzőjét sem: az első szótagi magánhangzó rövid volta ugyancsak azonos típusba tartozónak mutatja őket. A latinból átvett *Petrus* személynév, illetőleg a pontosabban meg nem határozható szláv nyelvből átvett *nemec* népnév (< összsl. *němьcь*) eredeti rövid elsőszótagi magánhangzója e nevekben változatlanul megmaradt. Mindkét lexéma *é* hangeleme másodlagos nyúlás eredménye lehet, s ez a hangalak — a lexikális előzményükkel való kapcsolatot fenntartva — az említett *Péter*, *Németi*-féle helynevekben ugyancsak látható. A rövid magánhangzós *Nemti*, *Petri* névformák ilyen értelemben tehát nemcsak neologikusak a CVCVCV szerkezetű változatokhoz képest, hanem rövid vokálisukkal egyben archaikus jegyet is őriznek.

7.3. A *Péter* személynévből származó helynevek átvezetnek bennünket a *-d* képzős formák tárgyalásához. Az *e* személynév *-d* képzős származékaként magyarázható helynevek körében ugyanis szintén hangtani megoszlást figyelhetünk meg: *Péterd*, valamint *Peterd* változatokkal egyaránt találkozhatunk közöttük: *Bakonypéterd* (1357: *Peturd*); illetve *Peterd* (1332–5: *Peterd*), *Botykapeterd* (1324/1344: *Petherd*), *Felsőpeterd* (1470: *Felsewolahpetherd*), *Középpeterd* (1483: *Kezèppeterd*), *Magyarpeterd* (1310: *Peterdy*), *Mezőpeterd* (1291–4: *Peturd*), *Nagypeterd* (1324/1344: *Petherd*) stb. A fentiekből is következik, hogy az etimológiailag elsődleges tövet és egyúttal az archaikus hangalakot mutató változat a *Peterd* lehet, amelyből nyúlás hozta létre a személynév sztenderd alakjával megegyező *Péterd* formát.

A továbbiakban a *-d* (és részben a *-gy*) képzők kapcsán csupán két jelenséget kívánok érinteni, melyek mindegyike több helynévben is archaikus, másrészt neologikus hangtani vonásokkal kapcsolódik össze.

Palatális mássalhangzóra (főképpen *ny-re*, illetve ritkábban *ly-re*) végződő lexémák *-d* képzős származékában a palatális mássalhangzó helyén rendre a depalatális párját találjuk, legyen az alapszó etimológiailag áttetsző köznévi lexéma, mint az *asszony*, a *keskeny* vagy a *király* szavakból alakult *Kisasszond* (1324: *Kuszawnd*), *Keskend* (1289/1291: *Kesekund*), illetve *Királd* (1246/1437: *Crald*) nevekben, személynév, mint a *Karácsony* vagy a *Koppány* helynévi származékaként a *Karácsond* (1323: *Karachund*), illetve a *Koppánd* (1288 k.: *Coppán*), *Maroskoppánd* (1285/1436: *Coppán*) alakulatokban, (vélt) törzsnév vagy népnév, mint a *Berény* és a *Varsány* elemeket tartalmazó *Berénd* (1236: *Berend*) és

Gyulavarsánd (1332–7: *Vosian*), *Óvarsánd* (1214/1550: *Vosian*) nevekben. A lexémák egy részében az etimológia ismeretében elsődlegesnek az *n*-es változat tűnik (például *asszony*, *karácsony*, *Berény*), azaz esetükben az *ny* másodlagos szóvégi palatalizáció eredménye. Annak, hogy a fenti nevek *-nd* szóvége mögött megőrzött régiséget, azaz archaikus hangalakot gyanítok, és nem egy *ny*-es formának a *-d* képző hatására fellépő depalatalizálódását, több oka is van. Egyrészt: e nevek képzővel való ellátottsága (alakulásmódja) — az adatok fényében — meglehetősen réginek tűnik: a képző az *n*-es szóvéghez kapcsolódhatott. Másrészt: az *n > ny*, *l > ly* palatalizáció szóvégi helyzetben jóval később (jórészt a középmagyar korra tehetően) következik be, és természetesen a *-d* képző előtti pozíciót nem is érinti (a változás kronológiai viszonyaihoz lásd BÁRCZI 1958: 159–62).

A *-d ~ -gy* képző mássalhangzóra végződő szavakhoz az egykori tövéghangzós formához, tehát mindig rövid magánhangzóval kapcsolódik: *fűz*: *Füzed ~ Füzegy*, *eger*: *Egereg*. Magánhangzóra végződő szavak esetében a képző előtt hosszú vokális áll, mint például *alma*: *Almány ~ Almád(i)*, *korpa*: *Korpád, kóró*: *Kórógy ~ Kóród, kánya*: *Kányád*. E szabályos alakulásmódú nevektől különböznek a *hárs* fanévből alakult *Somogyhárság* (1346: *Hassagh*), *Hásság* (1263: *Hassach*), *Hásság* (1058 u./1300/1403: *Hashag*), *Zalaháshág* (1328: *Hassaagh*); a *nyár* fanévből származó *Felsőnyárád* (1299: *Naragh*), *Kisnyárád* (1285 k.: *Narag*, 1773: *Kis Nyárád*), *Mezőnyárád* (1238/1377: *Narrag*, víznévi előzményként: An.: *Naragy*), *Nagynyárád* (1241 e./1404: *Narad*, 1799: *Nagy Nyárád*), *Nyárád* (1237–40: *Naryhag*), *Nyarádkelecsény* (1315: *Narad*) stb., a *száldob*-ra visszamenő *Hegyközszáldobág* (1236: *Zaldubag*), a *szil* fanevet tartalmazó *Szilád* (1393: *Zylad*), *Szilág* (1220 k./1323/1403: *Zylag*), *Püspökszilág* (1559: *Szilág*) és a *halom* földrajzi köznévből alakult *Halmág* (1211: *Almage*), *Nagyhalmág* (1390: *Halmag*). Velük szemben alig egy-két, archaizmusként rövid magánhangzót őrző alak látható az e szavakból alakult helynevek körében: *Csiliznyárád* (1468: *Nyarad*).

Az *-s*, illetve a ritkábban előforduló *-j* képző előtt ugyanakkor a rövid tövéghangzós “szabályos” hangalakot találjuk az ugyanezen lexémákból alakult helynevekben: *Némethásos* (1369: *Hassaas*), *Tósnýárasd* (1307: *Narosi*), *Székelyszáldobos* (1332–7: *Zaldubus*), *Szilás* (1276 k.: *Scylos*, 1327: *Zylas*), *Mezőszilas* (1438: *Zylas*), *Bódvaszilás* (1283/1636: *Szilás*), *Halmosd* (1341: *Halmas*), illetve *Halmaj* (1234/1243: *Holmoy*).

A *-d ~ -gy* képző előtti hosszú magánhangzó magyarázataként a következő lehetőséget vehetjük fel. A történeti adatokat szemlélve azt látjuk, hogy a legtöbb ma *-d* végű fent felsorolt helynévben elsődlesen *-gy* névvég szerepelt: *Hásság*, *Nyárág*, *Száldobág*, *Szilág* és *Halmág*. S minthogy több ízben kimutatható a településnévi mellett a föltehetően elsődleges víznévi használat is (a *Nyárád* esetében ez bizonyos, *Szilág* víznévről ugyancsak van tudomásunk Er-

délyben; vö. FNEsz. *Szilágytő*), a fenti nevek egy részében fanév + *-áj* ~ *-ágy* 'keskeny völgy' struktúrát is sejthetünk. A továbbiakban aztán a rövid magánhangzós alakot a többi, nem víznévi eredetű helynévben kettős analógia szüntethette meg: az *Almágy*, *Kórógy*-féle szabályos alakulású nevek, valamint az *-áj* ~ *-ágy* földrajzi köznevet tartalmazók kettős asszociációja. És ehhez járulhat — tovább szöve a vázolt asszociációs hálót — még egy tényező: *-ágy* (~ *-ád*) névvégződésével ugyanis más etimológiai csoportokban is találkozhatunk: a szláv eredetű *Kisrosvágy* (1258: *Rozuad*, 1359: *Kysroswagh*), *Nagyrosvágy* (1258: *Rozuad*, 1371: *Nagrozuagh*) ~ *Rozvád* (1212: *Rozovag*, 1493: *Rozwad*) formák például hangtani tekintetben ugyanebbe a körbe illeszkednek be, s etimológiailag esetükben is a *-gy-s* forma az elsődleges; vö. szlk. R. **Rozvadjb* hn. Utóbb, a *-gy* képző produktivitásának csökkenésével számos helynevünkben a névvégi *-gy* helyét (legyen az képző vagy egy adott lexéma etimologikus hangeleme) a képzőként vele azonos funkcionális értékű *-d* vette át, *Nyárád*, *Szilád* alakokat, s egyúttal bizonyos esetekben más morfológiai struktúrát: összetett helynévből képzett helynevet teremtve.

8. A helynevekben található hangtani archaizmusok és neologizmusok vizsgálata alapján *ö s s z e f o g l a l ó a n* kijelenthetjük: a helynevek sokat emlegetett archaikussága részben igaznak bizonyult, hiszen a helynevek valóban viszonylag nagy arányban őriznek archaikus hangtani vonásokat. E különleges hangtani jelenség okaként azt szokás feltenni, hogy a tulajdonnevekben rögződött, bizonyos értelemben megkövült lexémák jobban ellenállnak a nyelvi változásoknak, mint amit a közszavak használatában tapasztalhatunk (vö. például BENKŐ 1965: 73, HADROVICS 1971: 458). Nemegyszer azonban arra is láthatunk példát a helynevekben, hogy egy adott lexémának a köznyelvi formához képest nem archaizmusnak, hanem neologizmusnak számító hangalaki variánsa él tulajdonnévként. A helyneveinkben tehát az archaizmusok előfordulását megközelítő gyakorisággal jelentkeznek neologikus hangtani vonások is, azaz olyan hangtani újítások, amelyeknek a lexéma köznyelvi hangtestében végül is nem maradt nyoma. Az ilyen újítások megjelenését természetesen semmiféle "megkövült állapot" nem magyarázhatja.

Hogy ezt az ellentmondást feloldjuk, érdemes kitérni a helynevek és a közszavak viszonyára, az azokat érintő nyelvi változások jellegére. Amikor egy helynév megszületik — akár közszoói előzményű, mint a *Szer(e)dahely*, *Besenyő*, *Németi*, akár jövevénynév, tehát közszoói párhuzammal az adott nyelvben nem rendelkező megnevezés, mint a *Zsit(a)va* —, önálló lexikális egységként rögzül a névhasználó közösség tudatában, azaz a beszélők mentális lexikonában, s ily módon bizonyos értelemben elszakad a közszoói (ha volt neki egyáltalán ilyen) előzményétől. A további változásaik természetesen ugyanúgy képzelhetők el, mint a közszavakéi, tehát azonos nyelvi törvényszerűségeknek engedelmességeknek: azaz például ezeket is érinti a korai ómagyar kor nagyszabású, tendencia-

szerűen zajló hangváltozási folyamata, a két nyílt szótagos tendencia: az elsődleges *Szereda* formából *Szerda* hangalakokat hozva létre. Ezekben a helynevekben tehát nem azért következett be a változás, mert a *szerda* közszó hangalakjában ez megtörtént, hanem ettől függetlenül: azért, mert a lexéma a változástípus bemenetével szolgáló CVCVCV struktúrával jellemezhető. Azt, hogy valóban erről van szó, igazolják a közszó párhuzammal nem rendelkező jövevénynevek módosulásai is: ez a hangváltozás okozta ugyanis például az elsődleges szláv *Zsitava* *Zsitvá*-vá alakulását is, hasonlóan a jövevénytiszavainkban ugyancsak bekövetkező változásokhoz (vö. például szl. *malina* > m. *málna*).

És ez hatott a *Besenyő* ~ *Besnyő*, *Németi* ~ *Nemti* névalakulatokban is. A helynévvé lett nyelvi elemeknek a közszó előzménytől való függetlenedését egyértelműen jelzi például az, hogy a *Németi* > *Nemti* változás kizárólag a helynevek hangtestében következett be, a közszó esetében a CVCVCV szerkezetet nem érintette: *németé*, *némete-k* stb.¹⁴ Ennek abban látom az okát, hogy a közszó használatban annak paradigmatisz rendszere mintegy “megóvta” a szóalakot a változástól, hiszen a paradigmatizsorában csakis *német*-féle alakokat találunk: *német*, *némettel*, *németről*, *németek* stb. A helynév esetében ugyanakkor nem volt ilyen gátló tényező, s a változás akadálytalanul folyhatott le. Ugyanezt gyanítom a *besenyő* lexéma esetében is:¹⁵ a közszóban magában nemigen történt meg a második nyílt szótagbeli magánhangzó kiesése (hiszen ezt is védi a paradigma), a helynévi előfordulások ugyanakkor szép számmal szolgáltatják erre a változásra is az adatokat.

E változások azonban természetizszerűen nem egyszerre, nem egy időben és nem minden területen egyformán zajlottak le, aminthogy a nyelvi változásokra általában is jellemzők az efféle különbségek. És az is a nyelvi változások általános természetének felel meg, hogy az egyes névformák “utóélete” is változatosan alakult: egy-egy név esetében végérvényesen megmaradt az újonnan keletkezett hangalak (legyen az a köznyelvivel megegyező, mint a számos *Szerdahely* esetében, vagy éppen azt túlhaladó, mint a *Besnyő* vagy a *Nemti* nevekben), máskor viszont a változás nem eredményezett végleges formát (amint ezt a *Csikszereda*, a *Besenyőtelek* vagy a számos *Németi* mutatja). Ugyanolyan típusú megoszlás ez a helynevek körében, mint amilyeneket a közszóknak a nyelvjárási változatai mutatnak: a nyelvjáráások ugyanis a sztenderd formához képest számos archaisz vagy éppen neologis hangalaki variánsát fenntartották egy-egy lexémának. Azt azonban sok esetben sejteni, sőt talán valószínűsíteni is

¹⁴ Mindezt a kódexeink lexémaanyagát áttekintve lehet állítani: e nyelvemlékcsopoztban ugyanis nem találtam példát a szótagszerkezet ilyesféle megváltozására. Megerősítette ezt az OklSz. és a NySz., valamint a SzT. példaanyaga is, ahol szintén csak helynevekben bukkanhatunk *Nemti* hangalakra.

¹⁵ Igazolni azonban ezt nehezebb, mint a *német* kapcsán, mert a kódexekben ez a szó nem szerepel.

lehet, hogy azoknak a neveknek a hangtestét, amelyek végül is a közszoói előzménnyel azonos hangalakhoz tértek vissza (azaz ahol a *németi E nemti* változás, ingadozás után a kiinduló *németi* forma vált állandóvá), befolyásolhatta a közszoói norma is.

Az itt elmondottak alapvetően nem módosítják mindazt, amit a nyelvtudomány a helynevekbeli archaizmusok és neologizmusok kapcsolatáról eddig is vallott. Azt csupán annyiban érintik, és egyúttal egészítik ki, hogy e jelenségeket célszerűbbnek tűnik nem a párhuzamos közszoói használatú formákhoz mérni — hiszen nem is minden helynévi elem rendelkezik ilyennel —, hanem a helynévrendszeren belül maradvá és az ott látható nyelvi jegyeket egymással egybevetve lehet eredményesebben megítélni őket a kronológiai érték tekintetében. Mint láttuk ugyanis, a helynevek a megszületésük pillanatában elszakadhatnak a közszoói alapjuktól, ha pedig csupán e fokozatosan lazuló és megszűnő kapcsolatban értelmezzük őket, az azt jelenti, hogy éppen egyik legfontosabb jegyüket, a tulajdonnévként való funkcionálásukat nem vesszük figyelembe az ilyen irányú vizsgálatokban.

Irodalom

- BALOGH LAJOS (1989), Zárt *ë*-zés a földrajzi nevekben. In: *Névtudomány és művelődéstörténet*. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. MNyTK. 183. sz. Bp. 68–73.
- BÁRCZI GÉZA (1958), *Magyar hangtörténet*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1965), A földrajzi nevek nyelvtörténeti tanulságai: *SzFTFK*. 1: 69–76.
- BENKŐ LORÁND (1967), A tulajdonnevek története. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Bp., 1967. 374–388.
- BENKŐ LORÁND (1988), *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Bp.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. Bp., 2003.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1992), A “névtani romantika” névféjtései: *Dob, Dobos: MNy*. 88: 42–56.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Bp., 1988.
- HADROVICS LÁSZLÓ (1971), A földrajzi nevek tudományos feldolgozása: *Nyr*. 95: 457–63.
- HOFFMANN ISTVÁN (1996), Névtörténet — nyelvtörténet — társadalomtörténet. In: *Anyanyelv és iskola az ezredfordulón*. MNyTK. 207. sz. Bp. 113–23.
- HORVÁTH ANDREA (1987), A *ravasz* és a *róka* szavak szóföldrajzi, szófajttörténeti tanulságai a helynevek alapján: *NÉ*. 12: 65–85.
- KISS LAJOS (1994), Etimológiailag azonos földrajzi nevek alaki elkülönülése (“névhasadás”): *MNyTK*. 200: 103–7.
- KISS LAJOS (1995), *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése*. NytudÉrt. 139. sz. Bp.

- LIGETI LAJOS (1986), *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS (1999), *Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz*. Nyíregyháza.
- NyKk. = *Nyelvművelő kézikönyv I–II*. Főszerk. GRÉTSY LÁSZLÓ–KOVALOVSKY MIKLÓS. Bp., 1980–1985.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR–SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig I–III*. Bp., 1890–1893.
- OkISz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Bp., 1902–1906.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette SZABÓ T. ATTILA. Utóbb: Főszerk. VÁMSZER MÁRTA. I–. Bukarest (majd Bp. és Kolozsvár), 1975–.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–1976. IV. Mutató. Bp., 1984.
- TÓTH VALÉRIA (2001), *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. A Magyar Névértéktár Kiadványai 6. Debrecen.
- VeMFN. IV. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC–VARGA MÁRIA. MNyTK. 194. sz. Bp., 2000.
- VÖRÖS OTTÓ (1982), Szókészleteti régiségek vizsgálatának néhány lehetősége Vas megye földrajzi neveiben. In: *Dialektológiai Szimpozion. VEAB Értesítő 1982*. Szerk. SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN. Veszprém. 171–4.
- ZMFN. = *Zala megye földrajzi nevei*. Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Zalaegerszeg, 1964.